

РОЗДІЛ 2 СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 81:811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.20.1.6>

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ КОМПОНЕНТОМ МУХА В ГРУПІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE FLY COMPONENT IN THE GROUP OF EASTERN SLAVIC LANGUAGES

Мицан Д.М.,

*orcid.org/0000-0002-1430-7121**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри слов'янських мов**Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

У статті описуються результати дослідження фразеологічних одиниць із компонентом *муха* в українській, білоруській і російській мовах. Фразеологізми із зоонімічним компонентом були предметом дослідження багатьох мовознавців як у галузі традиційної фразеології, так і в лінгвокультурології. Вони належать до національно-специфічних одиниць мови, що акумулюють культурний потенціал народу та віддзеркалюють у семантиці тривалий процес розвитку його культури. Їх компоненти фіксують і передають від покоління до покоління культурні традиції і стереотипи. Запропонований у дослідженні аналіз підтверджує той факт, що та сама лексема в складі різних фразеологізмів певної мови може викликати як позитивні, так і негативні образи у свідомості носіїв цієї мови. Деякі подібні за структурою фразеологічні одиниці в різних мовах можуть відрізнятися семантичним змістом, а навіть мати й цілком різні конотації.

Назви тварин у складі фразеологізмів є яскравим прикладом їх значущості в загальній інтерпретаційній картині світу, яка визначається моделлю перенесення якостей тварин на людину й навпаки. Дуже часто зооніми переходять у категорію слів-символів, які віддзеркалюють уявлення людей про деяких тварин.

Однією з підгруп зоофразеології є ентомофразеологія – фразеологізми, які в складі містять компонент-назву комах. Цей вид фауни не є таким популярним у складі ФО як назви тварин, але кожна з досліджуваних мов має приклади існування таких фразеологізмів із кількома назвами різноманітних комах. Хоча ентомофразеологізми в досліджуваних мовах становлять нечисленну групу, але ця група активно функціонує та динамічно розвивається.

Матеріалом розвідки слугували дані фразеологічних словників української, білоруської та російської мов.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологізм, семантика, комаха, зоофразеологія.

The article describes the results of the study of phraseological units with the fly component in the Ukrainian, Belarusian and Russian languages. Phraseologisms with a zoonymic component have been the subject of research by many linguists both in the field of traditional phraseology and in linguoculturology. They belong to the national-specific units of language that accumulate the cultural potential of the people and reflect in their semantics the long process of development of its culture. Their components capture and transmit from generation to generation cultural traditions and stereotypes. The analysis proposed in the study confirms the fact that the same token in the composition of different phraseologies of a language can cause both positive and negative images in the minds of speakers of this language. Some similarly structured phraseological units in different languages may differ in semantic content, and may even have completely different connotations.

The names of animals in the composition of phraseological units are a vivid example of their significance in the general interpretive picture of the world, which is determined by the model of transferring the qualities of animals to humans and vice versa. Very often zoonyms fall into the category of word-symbols, which reflect people's ideas about some animals.

One of the subgroups of zoophraseology is entomophraseology – phraseology, which contains a component called insects. This species of fauna is not as popular in the FD as the names of animals, but each of the studied languages has examples of the existence of such phraseology with several names of different insects. Although entomophraseologisms in the studied languages are a small group, but this group is actively functioning and developing dynamically.

The material of this research was the data of phraseological dictionaries of Ukrainian, Belarusian and Russian languages.

Key words: phraseological unit, insect, translation, semantics, zoophraseology.

Постановка проблеми. Сьогодні вже важко уявити дослідження фразеології окремо від зображення в ній національних рис і характеру. Фразеологізми відображають унікальний пласт кожної мови зі стереотипами певної поведінки та реаліями життя. Вивчення фразеології в такому аспекті є скероване на людину як носія певної культури. Це дає можливість з'ясувати, які значення приховують у собі фразеологічні одиниці окремих мов.

З точки зору мови комахи є для людей своєрідною мірою людських якостей, як фізичних, так і моральних. У людській свідомості вони існують як такі, що приносять користь, і такі, які є шкідливими. Різноманітні риси, властивості й характеристики, якими наділяються комахи, подібно до тварин, образно описують зовнішній вигляд людини, її риси характеру, способи поведінки та звички. Вони теж віддзеркалюють її вчинки й дії, дають певну оцінку явищам і ситуаціям, спираючись на досвід, накопичений певним народом.

Російський дослідник С. Булгаков уважав, що людина – це всетварина, яка містить у собі начебто всю програму творіння. У ній можна знайти й риси орла, і лева, й інші душевні якості, що утворюють основу тваринного світу, цього спектра, на який може бути розкладений білий цвіт людства [1, с. 249]. Характеризуючи свого ближнього назвою тварини (у тому числі й комахи), людина зазвичай концентрує в ній лише одну якість, робить тварину символом цієї якості [6, с. 16]. Тому зоофразеологізми займають важливе місце серед найбільш уживаних стійких словосполучень у будь-якій мові. Це зумовлено тим, що тварини (подібно частинам людського тіла) належать до найдавнішого шару лексичного складу мови, саме це сприяє їх легкому алегоричному осмисленню. Однакова лексема в різних фразеологічних одиницях будь-якої мови може нести позитивне або негативне семантичне навантаження залежно від мовної ситуації.

Зоофразеологія – це чітко окреслена семантична й тематична група незмінних словосполучень, головним складником яких є фауноніми (зооніми) або їх образно-генетичні елементи [7, с. 10]. Зоофразеологізми дають можливість точніше висловлювати думку, влучно передавати її зміст та емоційне забарвлення, відображають мовний антропоцентризм. Відображення фауни у фразеологічних образах пов'язане з традицією, коли людина вважала себе частинкою природи, а саму природу персоніфікувала, наділила тварин рисами, що притаманні людині [5, с. 146].

Однією з підгруп є ентомофразеологія – фразеологізми, які в складі містять компонент-назву комах [3, с. 65].

Актуальність теми статті зумовлена практичною перекладацькою необхідністю семантики стійких виразів із компонентом-назвою комах в українській, білоруській і російській мовах.

Аналіз досліджень. Вивченням ентомофразеології в українській мові займалися мовознавці О. Левченко, Д. Ужченко, І. Голубовська, у російській – Р. Ачілова, Л. Юсупова, З. Ахмат'янова, у білоруській – Ф. Янковський, С. Міхайлов. У порівняльному аспекті вибраних мов є цікаве дослідження Г. Філь «Національна символіка фразеологічних одиниць з компонентами-зоонімами (на матеріалі української, російської та білоруської мов)» [8].

Метою дослідження є виявлення особливостей специфічного фразеологічного фонду трьох мов із компонентом *муха*.

Для досягнення поставленої мети використувався метод суцільної вибірки, метод статистичного й семантичного аналізу.

Матеріалом для дослідження послуговували фразеологізми відібрані з фразеологічних словників української, білоруської та російської мов [4; 9; 10].

Виклад основного матеріалу. Доведено, що чималий пласт у фразеологічному складі будь-якої мови становить зоофразеологія. Це пояснюється тим, що слова, які позначають фауну, належать до найдавніших пластів лексики. Відомо, що, чим більший вік слова в мові, тим ширша його семантична структура [2, с. 51].

При детальному вивченні фразеологізмів із компонентами-комахами виявилось, що в трьох мовах найбільш чисельну групу утворюють фразеологічні одиниці власне з компонентом *муха*.

У результаті дослідження українських фразеологічних одиниць (далі – ФО) із компонентом *муха* виявлено кілька таких характеристик, які приписуються цій комасі. Про людину, яка знаходиться у важкій життєвій ситуації й даремно пробує з неї вийти, говориться *скрутитися як муха в окропі*. Також можна *вертитися як муха в окропі*, цим самим демонструючи свою зайнятість, заклопотаність. Муха є комахою настирливою, яка часто любить сідати на обличчя, зокрема на ніс. Тому українці говорять, що хтось *має мухи в носі*, цим самим характеризуючи людей примхливих або дітей, які вередують. Часто цей фразеологізм уживається й зі значенням 'бути в поганому настрої'. Іронічно про когось можна сказати, що його *якась муха*

вкусил, маючи на увазі щось, що спричинило комусь поганий настрій, дивну поведінку, сердитість. Етимологія такого фразеологізму походить зі старого повір'я, у якому говориться про те, що мухи кусають, коли в них уселяються нечисті сили, злі духи. Або це може бути результатом спостереження за поведінкою тварин, вкушених комахами. Так само іронія є присутня у фразеологізмі *як сонна муха*. З такою комахою порівнюється млява, інертна, байдужа особа. Щодо надоїдливої особи вживається ФО *як спасівська муха*. Коли вже мухи дошкуляють так, що не можна терпіти, тоді люди їх убивають. Саме таке значення 'нешадно, не докладаючи зусиль, знищити' уживається також як погроза фізичної розправи у фразеологізмі *як муху задавити*. Про людську смерть у великих масштабах (у результаті епідемії або катастрофи) існує стала сполука *гинуть як мухи*. Тут віддзеркалюється уявлення про мух як про слабких істот.

Про чиєсь скрутне, неприємне становище передає ФО *влипнути як муха в мед*. 'Бути неуважним' є в семантиці сталого виразу *ловити мух*. Це значення пов'язане з тим, що мухи є невеликі, щоб їх зловити, треба докласти багато зусиль, цим самим злегковажити чимось більш суттєвим. Про когось фізично слабкого, безсилового, кого легко здолати, можна іронічно висловитися *і муха крилом уб'є*. Маленька комаха може бути символом великого перебільшення, надаванням чомусь незначному вагомому значення. Це яскраво ілюструє фразеологізм *робити з мухи слона*. Таке перебільшення яскраво характеризується компонентним складом – від однієї з найменших комах, до найбільшої на землі тварини.

Крім негативних значень, *муха* може входити до складу сталих зворотів, які мають і позитивне значення. Так про особу, якій дуже добре, говориться *як мусі в меду*. Особу спритну, проворну характеризує фразеологізм *мухою літати*. Набуття великого досвіду в якійсь справі, ґрунтовно, до тонкощів вивчення чого-небудь передає фразеологізм з *їсти муху*. Той, хто дуже добрий, сумирний, лагідний, той *і муху не зобидить, не зачепить*. Це значення зумовлене тим, що муха є маленькою слабкою істотою, якій легко можна нашкодити. Стан цілковитої тиші передає ФО *чутти як муха летить*, знову ж маємо уявлення про муху як малу й тиху комаху.

Як не дивно, але *муха* може бути символом сп'яніння. ФО *убити муху* передає значення 'випити вина, горілки'. Якщо хтось є в нетверезому стані, напідпитку, то про нього жартиливо говорять *під мухою*.

Жартівливий тон передає висловлювання *йти на муху з обухом*, яке має значення 'затрата великих зусиль на що-небудь незначне, не варте уваги; ціною невиправданих зусиль, затрат; нерозумно'.

Колоритним є жартівливе побажання покарання за щось *бодай тебе муха вбрикнула*. Цей фразеологізм-висловлювання є прикладом того, що українці переважно лаються по-доброму або по-смішному, бажаючи об'єкту своєї лайки не зла, а якихось смішних речей або дрібних негараздів [11]. Як лайливе вираження незадоволення чимось, роздратування передає ФО *їдять мухи з комарами*. Хоча цей фразеологізм може мати й інше значення, як жартівливий вияв захоплення чимось. Це є яскравий приклад уживання одного й того ж фразеологізму однієї мови з протилежними значеннями.

Із 22 описаних ФО української мови з компонентом *муха* є 8 порівнянь. Також, як бачимо, для нашої мови характерні іронічні й жартівливі фразеологізми.

У російській фразеології обрана лексема теж часто використовується в складі ФО й може означати обстановку повної тиші *слышно, как муха пролетит*, комфортне існування *тепло, светло и мухи не кусают*, а також для опису безневинної людини *мухи не обидет*. Фразеологізми із цим компонентом мають як позитивне, так і негативне значення. Вираз *считать мух* підкреслює байдикування, фразеологізм *як сонная муха* свідчить про пасивність людини. Значення перебільшення закладене в уже знайомій ФО *делать из мухи слона*. На окрему увагу заслуговує цікавий вислів *котлеты отдельно, мухи отдельно*, який має значення необхідності поділу проблем за важливістю, їх послідовне вирішення. Значення 'нестерпної нудьги' закладене у фразеологізмі *мухи дохнут*. Про те, що все є під контролем, свідчить фразеологізм *и муха не пролетит*. Тут знову значення вказує на дрібний розмір комах. Наявними є також висловлювання про надоїдливість людини: *липнуть как муха, надоел как муха*. Загальне прагнення чогось привабливого закладене у ФО *как мухи на мед*. Незрозуміла поведінка людини закладена у висловлюванні *какая муха укусила*. Незадоволену людину з кислим виразом обличчя характеризує фразеологізм *точно муху проглотил*. Подібно до українців, росіяни за певних умов також *мрут как мухи*. Часто можна почути *белые мухи*, які означають сніг (закладена подібність хаотичного лету мух і снігу). Для української мови таке висловлювання теж знайоме, але фразеологічний словник, на жаль, його не нотує.

Значення вживання алкоголю теж є в російських фразеологізмах з обраною комахою. *Как муху раздавил* означає особу, яка трохи випила. Натомість *быть под мухой* указує на людину, яка уже в нетверезому стані. Жартівливе захоплення кимось виражається у вислові *едят тебя мухи*.

Російська мова презентує 19 фразеологізмів, із яких 8 є порівняннями з певними рисами комахи.

Білоруська мова представлена фразеологізмами, відповідники-еквіваленти яких уже описані вище в українській і російській мовах: *рабіць з мухі слана, быць пад мухай, белья мухі, якая муха ўкусіла каго, мруць як мухі, мухі дохнуць, мухі не пакрыўдзіць, чуваць як муха пралеціць, лічыць мух, нібы муху праглынуў, мець мухі ў носе*.

Таким чином, маємо 11 ФО, із яких 2 порівняння.

Проаналізований матеріал ілюструє, що в трьох мовах фразеологізми з компонентом *муха* існують для визначення таких спільних понять: безневинна людина, дивна поведінка людини, тиша, байдкування, перебільшення, уживання алкоголю, смерть. Російська й білоруська мови мають ще спільне значення 'сніг'. В українській і російській мові наявні жартівливі висловлювання. Крім того, українська мова має значення

досвіду, слабкої людини, затрати зусиль і навіть лайливих висловлювань. Російська мова – поділу проблем.

Більше ніж третина фразеологізмів, 18 із 52, мають характер порівняння. Такі ФО найяскравіше вказують на якусь домінують рису комахи, яка переноситься на людину.

Спільні семантичні поля свідчать про однакове світосприйняття, що є недивно, беручи до уваги спорідненість мов. Відмінні значення є ознакою національної самобутності.

Висновки. Аналіз описаного матеріалу свідчить про те, що фразеологізми з компонентом-зоонімом позначають життєві ситуації, моральні якості, поведінку людини та характеризують емоційний стан. Перспективи дослідження стисло пов'язані з усебічними дослідженнями фразеологізмів, які містять компонент-назву комах у досліджуваних мовах, з метою виявлення подібностей і розбіжностей у цьому фрагменті мовної картини світу в українській, російській і білоруській лінгвокультурах.

Описаний матеріал може бути використаний у подальших дослідженнях із порівняльної фразеології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Булгаков С.Н. Свет невечерний: созерцания и умозрения. Москва, 1994. 345 с.
2. Дубравська З.Р. Зооніми як окремі лексичні одиниці та як компоненти сталих виразів. *Молодий вчений*. 2018. № 3.1 (55.1). С. 51–53.
3. Каян І.Л. Фразеологічні синоніми у сучасній англійській мові (на матеріалі фразеологізмів з компонентом-зоонімом). *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць / упоряд. І.Л. Каян. Вип. 7. Київ, 2005. 103 с.
4. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. 2-е выданне, дапоўн і выпр. Мінск, 2008. 968 с.
5. Петришин М.Й. Фразеологізми з компонентом-зоонімом у латинській мові. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Германська філологія»*. Вип. 692–693. Чернівці, 2014. С. 145–148.
6. Солнцева Н.В. Сопоставительный анализ зоонимов русского, французского и немецкого языков в этно-семантическом аспекте. Омск, 2004. 18 с.
7. Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови : навчальний посібник. Київ, 2007. 494 с.
8. Філь Г. Національна символіка фразеологічних одиниць з компонентами-зоонімами (на матеріалі української, російської та білоруської мов). *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2018. С. 98–107.
9. Федоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка: ок. 13 000 фразеологических единиц. 3-е изд., испр. Москва, 2008. 878 с.
10. Фразеологічний словник української мови / АН України, Ін-т укр. мови ; уклад. : В.М. Білоноженко та ін., редкол. : Л.С. Паламарчук (голова) та ін. Київ, 1993.
11. Українська лайка. URL: https://ukrrain.com/18_-_ukrainska_lajka.html.